

ՔԱՅԵՐԱՆԻ

ԳՐ. ՍՅՈՓՈՆ ԷԶՈՆՈՆ

ՆԻ ՈՐԳԻՆ ՀԱՅ ԳԵՐԱԴԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ըրգարեւ փարբի աղբ էր և ի սփռեալ սփռեալ, սովորյալ ունէր մեր հասարական յատկութիւնները, զոր յարգել ազգայնոյ մը պարտքն է։ Հասած իր ծառելու ծիւղն յիշատիւ ասոր վայր է։ Այն առիթ, ոչ գրգռու, ոչ քաջալեր, և ոչ կրթարան տննարար, հայ ազգը տեսած է գերասանութեան հանձնարներ, որոնք պատիւ և պարծանք են եղած իրենց ազգին՝ եւս եւ յաշտ օտարաց։ Բայց քանիներ ալ լոյս տեսած են եւ անբերեւոյթ այցած իրենց հանձնարն ի միասին տանելով երկիրն սիրտը։

Չենք բաղդատեր զաստիճակ եւրոպայի անուանի գերասանական անձանց հետ։ Դանտաւադ թէ բաղդատութիւնն անգամ թերեւս մասամբ իւր յիշատակութիւն համարուի։ Սակայն ուր են մեր գերասանական կրթարանը, ուր գերպրոսեստից ճեմարանը, ուր քաղաքը ծնած եւ տեսած է գերասանական անուանի անձնատարութիւն, որ մեր աշխարհ հանձնարներուն օրինակ լինէր։ Ուր են այն անուանի ազգային բանաստեղծք, բանագործք, թատերագիրք՝ որք մասաղ միտքերը կրթին, երեսակայութիւնն ու թատերական աւելոր տան են։ Ուր այն ընկերութիւնք եւ անձինք բանին ու գործով նպաստողք ազգային հանձնարաց։ Բնականապէս եւրոպա տեսաւ եւ վայելէց զայս ամենայն եւ կը տեսնէ ցարդ, եւ հայացոյց այն արուեստն ի կատար պոյծառութեան, որմ ամենքն կրնան օգտուի։ Բայց սխալած չենք ըլլար, եթէ հաստատենք թէ այս աղբիւրներն իսկ մեզմէ 30—40 տարի յառաջ ազգայնոց մեծազոյն մասին համար անմեղքեալ չեն։

Չայոյ ամենայն նկատելով պէտք էր խոստովանիլ թէ այն անձն որ մեր ազգային գերասանութեան սկիզբն ու հայրը, մանաւանդ թէ գերստեղծելու մասին ճարտար առաջնորդ եւ օրինակ եղած է, արգարեւ մեր տարեգրութեանց մէջ արձանագրելով յիշատակաց արժանի անձնատարութիւն է, որուն ահա համառօտ կենսագրութիւնն։

Ստեփան Էջեան ծնած է ի Կոստանդնուպոլիս, 1834ին։ Իւր նախնական կրթութիւնն աւարտելէն ետեւ՝ 1846ին Բարդի Մուսաթեան վարժարանը կը մտնէ բարձրագոյնն սուսմէ՝ սորիլլա։ Սակայն 1848ին յեղափոխութեան պատճառաւ կը հարկադրի անուարար իր հայրենիքը դառնալ։ Այս աշխարհ եւ հանձնարեղ պատանին տեսնելով իւր յաւաքին ապագային յայտնի խղճելով վիճակ մշտնելով՝ յուսահատ յուսանորոյց չի մնար, այլ կը ջանայ քանի մը տարի վարժապետաց ծառայելով թէ ուսումնական ընթացքն յառաջ վարել եւ թէ անոնց փորձառութիւնն օգտուի։

Երկու պատճառաւ իւր առջին ուրիշ ապարեղ մը կը բանայ, ինքն՝ որ մեծամեծ ճիւղ եւ կարողութեանց տեր էր, ասորական կենսոյ չլսաւաւորով՝ գաղղկական բանակին մէջ թարգմանութեան պաշտօն կը ստանայ, եւ նոյն զօրաց հետ վտանգալից ասպարեղ կը մտնէ։ Սակայն այս կեն-

դանի եւ փառաւորն միտքը հոն ալ իւր խնդրածը չի գտներ։ Պատերազմին աւարտելէն ետքը Կ. Պոլիս կը գտնուի, դարձեալ փորձ կը փորձէ Բարդի երթալու։ Բայց այս անգամ եւս տարին մը կը թողու Բարդի, եւ Կ. Պոլիս գտնուող կուսակալ թարգմանութեան պաշտօնով երուսաղէմ կ'երթայ։ Այս պաշտօնին մէջ ալ չի յաջատեւեր։ Երկու տարին վերստին իւր ծննդավայրը դառնալով՝ 1860ին գաղղկական շաղկեաւոց դործակալ (agent) պաշտօնով ճարայ կ'ելլէ ի Ցրազդիդն։

Անոր, երբ Էջեան գեղեցիկ յայտնով գրասեւ՝ կը կարծեր թէ հաստատուն եւ բախտաւոր ապագայ բացուած է առջեւը, շարաշար եւ գծնեայ արկածով մը յայտնուպէս կը տեսնէ թէ տարբեր պաշտօնի մը սահմանեալ է, եւ վայրագար կը ձգնի իւր տաղանգն չլազեցնելու գործոց ձեռնարկելու։

Այն շաղկեալն՝ որ զինքն իւր պաշտօնավայրը կ'ուղեւորէր, ստորափոխի քորիկներէ բռնուելով՝ շիւքի առջեւ ահագին ապառաժի մը կը բախէ եւ կը խորտակի։ Երկու հարիւրէ աւելի անձինք՝ որք եւ կանայք անյաղ ծոցին անդդափոր ալետաց մէջ խեղդամահ կը կորչեն։ Բայց Էջեան իւր փորձառութեան ու ճարպկութեան, եւ կամ բնական զրգմամբ օրինակ կ'ըլլայ ուլլոց։ Կրնեստի կատաղի ալետաց մէջ, որուն կը հետեւին նաեւ այլք, կը մաքրախն, կը ձգնին, հուսկ ապա կը հասնին իրենց նաւ խորտակող վիթխարի ժայռին, որուն վրայ կ'ուսմեւ կը փռուին։ Հոս գիշերն ողջոյն սառնաշուշոն հազոց եւ փոթ որկալից անան շերքեւ անտաղ եւ շնապապա սպտակէն ետեւ կու գայ վերջապէս փրկել նաւը, կ'ազատ շարաշար արկածեալները։ Էջեան փառք տալով նախախնամութեան, որ ժողովուրդ մահաւանդն ապառնց զինքը, կ'իջնայ քառասուն տարեայ հիւանդութեան անկողնոյն սաստիկ կողացաւով մը։ Կը տառապի, կը հիւծի ու կը մարչ, սակայն նախախնամութեան բարեգար այն այս արկածն եւս կ'ազատէ զինքն։

Արդեւ իւր յայտնի ի գերեւ ելլելով՝ կը գտնուի Էջեան վերստին Կ. Պոլիս, ուր սակաւիք մը յետոյ 1861ին թարգմանութեան պաշտօն կու տան իրեն եւ զինքը Բեօստէնէն խաւրիւ կուղեն։ Բայց սակեւ ալ կը հրաժարի մեր Էջեանը, վասն զի եկած հասած էր ժամանակը ձեռնարկելու այն պաշտօնին, որուն կը մղէր զինքն իւր բնական բերումը։

Էջեան այս միջոցին արգին ցոյցը տուած էր իւր գերասանական գերազանց տաղանդին։ Յիշուի զեւ փթեթած չէր Կ. Պոլսոյ մէջ ազգային գերասանութեան կոկորն։ Սակայն Էջեանին բնական ձիրքն ու բերումը, ընածին եւսանդն ու փառաւոր արիւնն այն կոկորն գողտրիկ թերթերը սակաւ ժամանակի մէջ պարզեց հասարակութեան առջեւ, արժարձեց ոգեւորեց ժողովրդեան սրտին թատերական անմեղք սրբը, մինչեւ ամենուն աւել ու սիրտն ինքն գրաւեց։ Հասարակութեան իղն էր, որ Էջեան հրաժարի տրուի իւր պաշտօնէն, կողմէ ազգային թէլեաքսին մը, ըլլայ հայր եւ սկիզբ ազգային գերասանութեան։ Ուր կոչման պէտք էր հետեւիլ Էջեան։ Անկ կոչմանն անբութեան պաշտօնի մը բարձրացած՝ առջեւ աւելնալու ապագայ յառաջադիւմ։ Անկալ կողմանէ իւր բնական տաղանդն ու ձիրքն,

սիրան ու արեւն եւ ժողովրդեան ձայնն զինքը նոր պաշտօնի մը կը կոչէր ու կը մղէր. յիշատի այս բնութեան իւր զինք մեծ յաղթանակ մէջ նետած էր: Արեւագէտ բնածին բերումը յաղթանակ կոչուեց:

Ա. Պոլսոյ հայ հասարակութեան երեւելիներէն ոմանք, կը համոզեն զԷրզնան հրաժարիլ իւր պաշտօնէն, բայրազան պարսկալի ազգային գերասանութեան պարգէնով առջեւ փայլուն ապագայ մը: Այո՛, կը զինքն իջընան այս թախանձանոց՝ մահաւանդ թէ իւր բնածին բերումն, իր թողուն իւր պաշտօնը, եւ կը գիտնէ ի բեմ՝ վստահացեալ այն հրապուրիչ խոստանոց:

Հռչակաւոր գերասանը կը կազմէ խումբ մը, յորում՝ Նալբան, Փափագեան, Ռշտունի, Պէնքեան, Մեմալեան եւ այլք գողգող քալլիչք մաս առ մաս: Իջընան առաջին եւ զիստոր գերբ (grand rôle premier) միշտ կրնե՞րկայացընէր, ի մանաստորի գիւցաղացի գերբ, եւ այն բոլոր մեծի մասին ազգային: Ստուիչ սակաւ ժամանակի մէջ մեծ համբաւ տալու խումբը, անոր համար նոյն ժամանակին երեւելի թատերադիրք, Միքայիլ Պէնքեանը աշխատեալն Հեթումեան, ինչպէս իրենց անխնայ աշխատութիւնն իջընանի խանդավառ ձգտման առջեւ: Պէնքեանը աշխատեալ զինք իւր Արշակ Բ. բ. Վահանը, Կոնստանդ, Վահեն եւ այլն: Հէթումեան իւր Յուլիանէն, Խորեն Նալբալէ իւր Արշակը յանգեալ տառաւորով: Եւսեւ ուրիշներ Վարդան, Տրգատ եւ այլ թատերադրութիւններ սիրոյթով անուիրեցին:

Երբ անգամ ինչ Պէնքեանը աշխատեալ Արշակ Բ. բ. պիտի ներկայացուէր Արեւելեան թէատրոնի մէջ, Էրզնան կը հրաժարէ զանաստեղծն՝ ակնառեան լինելու իւր թատերադրութեան ներկայացումն հանգիստ: Էրզնան Արշակ Բ. ի գերն այնպիսի բուռն սիրով, այնչափ աստիճանի երեւակայութիւնով եւ կատարէր, մինչեւ անգամ՝ Պէնքեանը աշխատեալ հիացմամբ գիտնելով զԷրզնան կարծեմ թէ կը կատարէր թատերախաղին իւր գործն արդիւնէ ինչոյն: Չերկարեմ խօսքս զի բազմաթիւ եւ գովութ իւրեք եւ անշափ դուրստիք, որոնցմով կ'ողոճէ զԷրզնան խումբը բազմութիւն հանգիստատեաց:

Անոց որ այն մեծ համարը տարածած խամբեցաւ՝ ժամանակին եւ պարագայից ձախող բերմամբը իւր անխնայ վստաստեցն երկար առեւն ան. վերջ մնայն անհանգուրժելի էր այլուստ հասցիք շունեցող գերասանին, որ կը հարկադրէր ակամայ թողուլ զբեմն յետին փորձերն ալ փորձելն ետեւ:

Էրզնան Արեւելեան թէատրոնէն հրաժեշտ տալէն ետեւ, կը խափանուի նոյնը: Էրզնան կախաւ կանգնեց զայն, ախմայլ քանդեց. մարեցաւ Եւսեւ ժողովրդեան այն վառ սերն այս թէատրոնիս հետ: Այս աստիճանը էր՝ որ այժմեան հռչակաւոր գերասանը Պր. Պէտրոս Աղամեան զողգող քալլիչք կատարէր գերասանութեան արուեստին մէջ: Այս երկատարեց՝ ինչպէս շատերը կը վկայեն, արդարեւ մեծ ունէր գերասանութեան. տանեց այն աւրուեստը, ուսումնասիրեց զայս. ինչպէս կը եւ գերասանութեան մեծ առաջնից ունենալով՝ իւրացուց իրեն շատ գեղեցիկ կտորներ: Արեւելեան թէատրոնը խափանուելէն ետեւ. զնայ Ռուսաստան գետ. ոչ այնչափ հմուտ գերասանութեան արուեստին. անց

թէ իւր անխնայ աշխատութեան եւ թէ Ռուսաստանը անորդ հատ քննադատութեանց շնորհիւ՝ Աղամեան հանգիստաց իրրեւ մեծ եւ հռչակաւոր գերասան, եւ կը հարգախոյալ եւս:

Էրզնան եւ Աղամեան երկու անուանի գերասանին. առաջինը ստեղծիչ հայ գերասանութեան, հռչակաւոր որ իւր գեր ստեղծելուն մէջ առանց մէկ մը տեսնելու. երկրորդը շատ երեւելի գերասանութեան տեսու եւ ինքն եւս շատ անուանի հանգիստացաւ: Երկուսն ալ զուգակիսն են:

Յամի 1863 Էրզնան իրրեւ գերասանացեալ գերասանաց ի իրի գլուխ անցած զէջ Չմիւռնիս կ'ուղեւորէր, ուր մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ: Այս խմբին գործակից էին՝ ի մէջ այլք՝ Նալբան, Փափագեան, Ռշտունի, Պէնքեան, Թոքանց, Մեմալեան, Յաննազեան, Չափառեան, Բոսպորութեան եւ այլք, որոնք Եմինապէս իրենց տաղանդով բուռնաւ համբաւ տալուց են: Մեր գերասանաց տարբար բաւական ժամանակ Չմիւռնիս կենալէն ետքը՝ մեծ յաղթանակ եւս: Ա. Պոլսոյ կը գտնուի, ուր կը հրաժարի այս ապարդիւն, եւ 1865 ին կեօշեան Գրիգոր Էփէնտիի քով հաղաւթաւ եւ զանապետ կ'ըլլայ: Այս թուականին էր՝ որ բարեկիցանք Պէնքեանը աշխատեալ կը հիւժեւ ուր ասուցէր մահուան անկողնոյ մէջ ալ բոլոր եւ անց: Էրզնան ի նոյնատ եւ ի սեր անուանի բանաստեղծին զարեւալ բեմ ելաւ սիրոյթով:

Կեօշեան Գրիգոր Էփէնտիի խանութիւնը գողցելով՝ Էրզնան անցած կը մնայ. սակայն շնորհիւ իւր անխնայ արուեստին եւ քաջութեան, որ փրկուի Եմինապէսի անհանգիստ, շողեւաւայ գողցական ընկերութեան զարգիւց իջլայ ի կիրառան 1867 ին, ուր երեք տարի խաղալ կ'անցնէր ինչեւ ետքը՝ շարագիւ պարտաւոր մը կը հարկադրէ զինք Ա. Պոլսոյ գտնուլ եւ հոս այժմ առատուի կը զբաղէ:

— Այժմեան հայ գերասանութիւնը շատ զողգող կը յառաջանայ. փոխանի յառաջագիւցութեան յետադիմութիւն կը նշմարուի: Արդարեւ հայ գերասանը որ բոլորէ կը բազմաթիւ, բայց զեւ շունեցանը եւ ոչ մի անուանի նորարար: Տին գերասանը իրենց հնութեանը միշտ կը փայլին:

Գերասանական արուեստին յետադիմութեան պատճառներէն մին ան այն է, որ հայ գերասանական խումբը յիշուցան եղած է. անոնք Ռուսաստան են, ոմանք Չմիւռնիս ոմանք Արեւելի, անոնք ալ Ա. Պոլսոյ: Միտլ բանիւ հարկ է մեծ ցաւով սրբի հաստատել՝ թէ գերասանութեան լայնը մեր մէջ մարեցաւ զայն է:

Չեղք ուրանալ, մահաւանդ թէ պարծնալ բարեբարարութեւ կը խոստովանին, թէ հայ գերասանութեան այս աստիճանի յառաջագիւցութիւնն իսկ շնախարհիկ բան է. եւ այս գերասանական ձիրքը պարզեւեւալ է հոյ ազգին. վասն զի կան այնպիսիք՝ որոնք առանց զարոյ՝ առանց consuetudine-ի (թէ եւ մեր գերասաններէն եւ ոչ մի consuetudine-ի աշխարհաւ) շնախարհ հնութեւն:

Ա. Պոլսոյ:

Ա. Թ.